

OP ZOEK NAAR ORCHIDEEËN OP LESBOS

Annemieke en Ruud WIELINGA

Samenvatting

De auteurs bezochten Lesbos van 31-03 t/m 29-04-2001, van 20-04 t/m 3-05-2002, van 21-04 t/m 6-05-2003 en van 23-04 t/m 14-05-2004. In dit reisverslag beschrijven zij orchideeënbiotopen op Lesbos en de daar door hen gevonden orchideeën.

Summary

The authors visited Lesbos from 31-03 till 29-04-2001, 20-04 till 3-05-2002, 21-04 till 6-05-2003 and from 23-04 till 14-05-2004. In this report they describe orchid biotopes on Lesbos and the orchids they found there.

Zusammenfassung

Die Autoren besuchten Lesbos von 31.03 bis zum 29.04.2001, von 20.04 bis zum 3.05.2002, von 21.04 bis zum 6.05.2003 und von 23.04 bis zum 15.05.2004. In diesem Reisebericht beschreiben sie Orchideenbiotope auf Lesbos und die dort von ihnen gefundenen Orchideenarten.

Inleiding

Lesbos is wat grootte betreft na Kreta het tweede eiland van Griekenland. Het meet circa 70 bij 45 km, de oppervlakte is 1630 km². Lesbos ligt op circa 9 km voor de kust van Klein-Azië. Overal langs de oostelijke kustlijn zijn militaire kampementen. Griekenland houdt Turkije, sinds de invasie van de Turken op Cyprus, goed in de gaten. In het begin van de klassieke Oudheid was Lesbos een centrum van de kunsten, de dichteres Sappho schreef hier haar beroemde verzen.

Het vroege voorjaar is de mooiste tijd voor natuurliefhebbers om Lesbos te bezoeken, het klimaat is dan al zeer zacht. Tijdens onze verblijven op Lesbos hadden we niet te klagen over het weer. De meeste dagen scheen de zon volop, een enkele dag waren er wat wolken maar regen van betekenis hebben we niet veel gehad. Wel kan het op Lesbos in het voorjaar 's nachts zeer koud zijn en overdag heel hard waaien.

Net zoals op de vele andere eilanden in de Egeïsche zee groeien er ook op Lesbos tal van bijzondere orchideeën. Ze groeien bijna uitsluitend in het oostelijke – kalkrijke – deel. In het westelijke – vulkanische – deel groeien weinig orchideeën.

Het eiland Lesbos heeft ook een grote aantrekkingskracht op vogels. Over Lesbos loopt namelijk een belangrijke trekroute. De voedselrijke vochtige biotopen op het eiland maken het voor veel vogels aantrekkelijk om een tussenstop te maken. Ze zijn opmerkelijk gemakkelijk te benaderen. Op Lesbos zijn circa 325 vogelsoorten waargenomen.

Aan de zuidkust van Lesbos zijn twee grote baaien, oostelijk de Golf van Geras en meer westelijk de grotere Golf van Kalloni. Tussen deze baaien is de bergketen van de Olympos. Die is met zijn 968 m één van de hoogste punten op Lesbos.

Het omringende bergland is kalkrijk en begroeid met uitgestrekte Pijnbossen (*Pinus brutia*). Naarmate je hoger komt zie je ook bossen van de Tamme kastanje (*Castanea sativa*). In de lagere regionen zijn de terrassen voornamelijk beplant met Olijfbomen.

Het noordelijke deel van het eiland wordt beheerst door het Lepetimnos gebergte, dat bij Profitis Ilias ook een hoogte van 968 m bereikt.

Het zuidwestelijke deel maakt een kale verlaten indruk. De begroeiing bestaat voornamelijk uit grassen en lage struiken. In de uitgestrekte weidegebieden zien we solitaire Steeneiken. Ook zijn er af en toe open eikenbossen. Grote blokken graniet steken overal boven de begroeiing uit. Het moeilijk verwerende graniet en de lavagesteenten blijken in het algemeen ongunstig voor het hogere plantenleven vanwege hun onvermogen om water vast te houden. Daarbij is de bodem min of meer zuur en daardoor minder geschikt voor orchideeën.

Gebied Agiasos – Plomari

Een goede omgeving om een grote verscheidenheid aan biotopen en orchideeën te zien is de streek tussen Agiasos en Plomari.

De weg van Mytilini naar Agiasos voert via een groot aantal haarspeldbochten naar boven. De eerste keer dat we in Agiasos aankwamen, reden we het dorpje in en dat is niet zo verstandig. Via allerlei nauwe steile straatjes kwamen we uiteindelijk weer op het juiste pad. Beter is het om vlak voor Agiasos de rondweg om het dorp te kiezen.

Vanuit Agiasos loopt een 3 km lange weg naar het sanatorium in het Kaladou gebergte. Die weg voert ons door een dennenbos, in de bermten bloeien op veel plaatsen *Orchis quadripunctata* en *O. morio*. Van *O. quadripunctata* vinden we ook de witte variëteit.

Omdat in alle literatuur over Lesbos de omgeving van het sanatorium wordt aangeprezen als de plaats om *Comperia comperiana* te vinden, is dit voor ons al jaren een plek om serieus naar orchideeën te zoeken. *C. comperiana* is een zeer zeldzame orchidee, die in Lesbos de westgrens van zijn verspreidingsgebied bereikt. Het hoofdverspreidingsgebied is Klein-Azië. De soort wordt daar in zijn voortbestaan bedreigd door de gewoonte van de Turken om de knollen op te graven om er salep van te maken.

De eerste jaren hebben we hier tevergeefs naar rozetten van *C. comperiana* gezocht. Het is een late bloeier en we waren duidelijk te vroeg in het seizoen om succes te hebben. Daarom hebben we in 2004 ons bezoek aan Lesbos op een latere datum gepland. In dit jaar vonden we al in het dennenbos tussen Agiasos en het sanatorium de eerste rozetten van *C. comperiana*. Duidelijk was dat de planten hier begin mei nog lang niet bloeien. In de omgeving van het sanatorium bloeien *Orchis tridentata* en *O. italica*. In het open naaldbos tegenover het sanatorium staan mooie populaties van het Witte bosvogeltje (*Cephalanthera longifolia*) en *Ophrys reinholdii*. Dat het op deze plaats koel is blijkt wel uit het feit dat we hier begin mei *O. reinholdii* nog in volle bloei aantreffen.

Als je bij het sanatorium de asfaltweg omhoog volgt, kom je na enige kilometers bij een bos van Tamme kastanjes (*Castanea sativa*). Een bezoek hieraan is zeer de moeite waard. In het voorjaar is het bos één bloemenzee. Naast veel orchideeën bloeien hier overal Griekse kievitsbloemen (*Fritillaria pontica*), Blauwe druifjes (*Muscari commutatum*), Knikkende vo-

gelmelk (*Ornithogalum nutans*), Pioenrozen (*Paeonia mascula*), een bijzondere Aronskelk (*Arum conophalloides*) en Bosvoorjaarszonnebloemen (*Doronicum orientale*).

In dit Tamme kastanje-bos zien we prachtige populaties *Orchis provincialis*. Ook *Cephalanthera longifolia* en *Orchis morio* zijn hier goed vertegenwoordigd. In de bermen van de wegen door dit bos bloeien helderrode tulpen (*Tulipa orphanidea*). Hier moeten ook groeiplaatsen van *Comperia comperiana* zijn. Ondanks het intensieve speuren vinden we ze niet. Wel vinden we een *Epipactis* s.l. De eivormige bladeren van deze kleine planten doen ons sterk aan *E. tremolsii* denken. De planten staan nog in knop. Van deze plaats zijn wel vondsten bekend van *E. helleborine* en van *E. microphylla*.

Van een aantal soorten op Lesbos is bekend dat ze zeer zeldzaam zijn. Het gaat dan om *Cephalanthera epipactoides*, *Comperia comperiana* en *Platanthera montana* subsp. *holmboei*. In 2004 vonden we in het kastanjebos voor het eerst *P. montana* subsp. *holmboei*. De naam van deze orchidee was tot voor kort *P. holmboei*, maar bij de herziening van de nomenclatuur van de Europese orchideeën door Ströhl (2003) is deze soort ingedeeld als ondersoort van de Bergnachtorchis (*P. chlorantha*, inmiddels *P. montana*). Voor zowel de Latijnse naam voor de Bergnachtorchis (*P. montana*), als voor de indeling van *P. holmboei* als ondersoort van de Bergnachtorchis is veel te zeggen. *P. montana* subsp. *holmboei* doet zeer sterk aan de Bergnachtorchis denken. De planten die wij vonden waren op één na klein (± 20 cm) en hadden maar weinig bloemen. Eén plant was ongeveer 35 cm hoog en had een losse bloeiare met 25 bloemen. De bloemen met de uiteenstaande helmhokjes lijken sterk op die van de Bergnachtorchis. Eigenlijk is alleen de groene kleur van de bloemen afwijkend van die van *P. montana*. *P. montana* subsp. *holmboei* is een late bloeier en dat zal ook de reden zijn waarom we hem in voorgaande jaren over het hoofd zagen. Zelfs in bloei vallen de planten door hun overwegende groene kleur weinig op.

Als we het kastanjebos verlaten en de weg omhoog volgen, komen we bij een militaire post waar blijkens diverse bordjes in alle talen het fotograferen verboden is. De asfaltweg gaat over in een echte bergweg, het soort wegen waar je blij bent dat je in een huurwagen rijdt. Over deze circa 6 km lange weg hobbel je naar Megalohori.

In het begin rijd je nog door bos, maar dit wordt allengs dunner. Op een gegeven moment kijk je uit over een grote, schaars begroeide hoogvlakte. Ondanks die geringe begroeiing vinden we hier begin mei in phrygana prachtige bloeiende *Comperia comperiana* planten. Ze staan allemaal solitair. We beschikken over veel groeiplaatsgegevens van *C. comperiana* en we moeten constateren dat van de planten die wij vinden, er geen één op een bekende groeiplaats staat. De groeiplaatsgegevens zijn handig om op de plaatsen te komen waar de kans op de ontmoeting met een bepaalde orchidee groot is. Als je daar bent moet je toch echt zelf op zoek. De eigen vondsten geven ook de meeste voldoening en je kunt ook voor nieuwe verrassingen komen te staan.

Zo vonden wij namelijk langs deze weg ook een aantal groeiplaatsen van de Bokkenorchis. Prachtige groepen planten, die wel 80 cm hoog waren. Helaas waren ze nog niet in bloei. Later zijn we teruggegaan en hebben de planten toen bloeiend gezien.

Op Lesbos zijn groeiplaatsen bekend van *Himantoglossum affine* en *H. caprinum*. De door ons gevonden planten komen daar niet mee overeen. Na enig zoeken in de literatuur komen we er achter dat deze soort beschreven is als *H. montis-tauri*. Kreutz (1997) geeft bij de beschrijving van deze soort al aan dat ze ook op Lesbos voorkomt. Biel plaatst kantekeningen bij de opgave van *H. montis-tauri* door Kreutz voor Lesbos, omdat hij zijn bevindingen op slechts één plant van Lesbos zou baseren.

Himantoglossum montis-tauri is beschreven als een soort, die sterk verwant is met *H. affine* en met *H. caprinum*. Ze onderscheidt zich van deze soorten door andere afmetingen van de bloem, de tamelijk losse en langgerekte bloeiaar en de min of meer olijfgroen tot bruinrood gekleurde bloemen, bovendien door de rode papillen op de lip en de brede zijlobben. Onze planten voldoen volledig aan de beschrijving van *H. montis-tauri*. Onze vindplaatsen liggen op de rand van het gebied, dat gespaard is gebleven bij de grote bosbrand in augustus 1994. We vervolgen onze weg naar Megalohori. De asfaltweg naar Plomari is een verademing. Bij de afslag naar Akrasi zijn ook groeiplaatsen van *Comperia comperiana* beschreven. Helaas zijn die groeiplaatsen allemaal verdwenen bij de aanleg van een door de EU gefinancierde, onbegrijpelijk brede autoweg. Langs deze nieuwe weg zijn uitgestrekte olijfgaarden met een fraaie onderbegroeiing. In de bloemenpracht vallen de vuurrode tulpen (*Tulipa orphanidea*) en spierwitte Irissen (*Iris albicans*) op. Ook de orchideeën laten zich hier niet onbetuigd. We vinden in de olijfgaarden *Ophrys homeri*, *O. minutula*, *Orchis tridentata*, *O. italica*, *O. morio*, *O. provincialis*, *Serapias vomeracea* subsp. *laxiflora* en *Comperia comperiana*!

Kustgebied Gerasbaai

Bij Loutra Korfou verlaten we de 'grote weg' van Mytilini naar Kalloni in de richting Loutra. Zodra je de drukke hoofdweg verlaat ben je in een andere wereld. Hier zijn uitgestrekte terrassen beplant met olijven. Hoewel veel olijfgaarden zijn afgesloten door hekken, zijn hier gelukkig ook nog plaatsen waar je op onderzoek uit kan gaan.

In april staan de alom aanwezige *Orchis sancta* planten allemaal nog in knop. Begin mei staan die planten allemaal fraai te bloeien. De meeste *Ophrys*-soorten zijn dan uitgebloeid. Eind april-begin mei bloeien hier *Serapias vomeracea*, *Orchis italica*, *O. morio* en *Ophrys homeri*.

We vinden bij Kedro een *Ophrys* die op het eerste gezicht gedetermineerd wordt als *Ophrys ferrum-equinum*. Bij het vergelijken van dia's hiervan met dia's van andere *O. ferrum-equinum* planten van Lesbos, zien we echter dat de bloemen van de beide *Ophrys*en duidelijk van elkaar verschillen. De *Ophrys* die we hier vinden voldoet precies aan de beschrijving van *Ophrys labiosa*. De plant is middelgroot en heeft slechts zes bloemen. De rechtopstaande sepalen zijn rood met groene nerven, de petalen zijn donkerroze. De lip is zeer groot, ongedeelde, buikig gewelfd, zeer breed, het onderste deel is trapeziumvormig en zeer donkerpaars gekleurd. Het onderste deel van de lip heeft een brede uitgebogen rand. Op de lip een lilakleurige hoefijzervormige spiegel. Het aanhangsel is zeer klein.

Heel algemeen is hier *Ophrys lutea* subsp. *minor*. Deze zeer kleine *O. lutea* wordt door Biel opgevoerd als *O. sicula*. Die naam is door Ströhle verworpen.

Het Hondskruid (*Anacamptis pyramidalis*) is hier in groten getale aan te treffen. Op Lesbos is ook een constante populatie van *A. pyramidalis* var. *albiflora*.

Op de weg van Loutra Korfoe naar Loutra is een afslag naar Mytilini. Op de steile helling aan de rechterzijde van de weg naar Mytilini zijn mooie groeiplaatsen van *Barlia robertiana*. Deze planten zijn weliswaar in april al volledig uitgebloeid, maar toch nog goed herkenbaar. Ook uitgebloeid en goed herkenbaar is een groepje *Orchis simia* planten.

Hier bloeit eind april begin mei *Ophrys bucephala*, een in 1989 door Gözl beschreven soort. Tijdens het eerste verblijf van Gözl c.s. op Lesbos in maart 1978 vonden zij in de buurt van Plomari op diverse plaatsen grootbloemige "*Ophrys umbilicata*" planten. Na een bezoek aan Cyprus kwamen ze tot de conclusie dat hun *Ophrys* populatie op Lesbos meer op *O. flavo-*

marginata dan op *O. umbilicata* leek. Uit het statistische onderzoek dat ze uitvoerden bleek dat de *Ophrys* van Lesbos significant verschilde van zowel *O. flavomarginata* als van *O. umbilicata*. Om die reden werd de soort nieuw beschreven onder de naam *O. bucephala*. Die naam werd gekozen omdat de grote bloemen met de uitgestrekte bultjes op een stierenkop leken (*bucephala* is Latijn voor stierenkop).

Nog een interessant gebied rond de Golf van Geras is te vinden bij de afslag van de weg van Mytilini naar Kalloni richting Dipi. Links van de weg is een moerassig gebied, de grens met de Golf van Geras wordt gemarkeerd door brede rietkragen. Hier staan alle jaren dat we het gebied bezoeken grote aantallen *Orchis laxiflora* te bloeien. Volgens de literatuur zou hier ook *Orchis palustris* moeten groeien. Die soort hadden we tot 2004 nog niet waargenomen.

In 2004 viel ons bij een bezoek aan deze groeiplaats een hybride van *O. laxiflora* x *O. palustris* op. De plant begon net te bloeien en torende boven de *O. laxiflora* planten uit. Toen zagen we ook overal *O. palustris* planten. Een enkele had net één bloemetje open. Anderhalve week later waren alle *O. laxiflora* planten volledig uitgebloeid. Toen was het veld weer paars van de honderden *O. palustris* planten. Uit nauwkeurig onderzoek bleek dat het moeilijk was om zuivere *O. palustris* planten te vinden. De massa bestond uit prachtige grootbloemige hybriden. Overigens verschillen de *O. palustris* planten hier zeer van de planten, die we bijvoorbeeld zagen in het kustgebied in het noorden van Frankrijk. De mediterrane planten zijn enorm groot in vergelijking met die van West-Europa. Vroeger werden ze ook gezien als aparte soort, te weten *Orchis elegans*. Die naam is door Ströhle naar de synonymie verwezen.

Omgeving Pigi

Langs de weg van Kalloni naar Mytilini bloeien begin mei de stokrozen (*Althaea pallida*) met grote roze bloemen. In de dennenbossen langs deze weg zijn op veel plaatsen groeiplaatsen van de Aspergeorchis (*Limodorum abortivum*). Net voorbij Lambou Mili gaan we linksaf richting Pigi. In het begin rijden we over een geasfalteerde weg, maar die gaat al snel over in een landweg. Hier gaan we al jaren naartoe om in de olijfgaarden het hier voorkomende *Ophrys holoserica/scolopax*-complex te bestuderen.

Gölz & Reinhard (1989) verdelen de soorten uit dit omvangrijke complex onder in *O. holoserica*, *O. oestriifera* en *O. scolopax*.

De namen *O. oestriifera* en *O. scolopax* zijn in 1990/1992 veranderd in respectievelijk *O. cornuta* en *O. bremsifera*. De onderbouwing voor die naamsverandering werd geleverd door Paulus c.s., die onderzoek had gedaan naar de specifieke bestuivers van deze soorten.

Delforge (1992) vat alle intermediaire vormen tussen *O. holoserica* en *O. scolopax* samen onder *O. minoa*. Volgens Ströhle is *O. minoa* een synoniem voor *Ophrys candica* subsp. *minoa*.

Biel (1998) onderscheidt in zijn eerste artikel *O. holoserica*, *O. bremsifera*, *O. cornuta* en *O. minutula*.

In 1998 wordt een nieuwe ondersoort van *O. holoserica* van Chios door Hirth c.s. beschreven onder de naam *O. homeri*. De bloemen hiervan zijn kleiner dan die van *O. holoserica*. Een deel van de *O. holoserica*'s op Lesbos zou ook tot *O. homeri* gerekend moeten worden.

Biel (1999) onderscheidt in zijn tweede artikel *O. holoserica*, *O. homeri*, *O. scolopax* subsp. *bremsifera*, *O. scolopax* subsp. *cornuta* en *O. scolopax* subsp. *minutula*.

Ströhle (2003) onderscheidt *O. holoserica*, *O. homeri*, *O. scolopax*, *O. oestrifera* (was *O. cornuta*), *O. oestrifera* subsp. *bremifera* (was *O. bremifera*) en *O. minutula*.

Uit het bovenstaande blijkt wel dat we het hier over een gecompliceerde groep hebben. Onze eigen vondsten van deze groep op Lesbos sluiten goed aan bij de indeling van Ströhle.

Omgeving Baai van Kalloni

Op zoek naar orchideeën in de omgeving van de Baai van Kalloni rijden we van Ahaderi naar Vasilika. Na enige tijd bevinden we ons in een dennenbos. Dit bestrijkt een groot deel van de streek tussen de Baai van Kalloni en de Baai van Geras. Al snel zien we hier in de bermen orchideeën bloeien. Op het eerste gezicht allemaal Harlekijntjes (*Orchis morio*). De planten zijn lang, de aar is enigszins piramidevormig en armbloemig. Gezien de habitus van de planten die hier groeien, zouden ze tot de subspecies *picta* behoren. Deze ondersoort heeft echter geen genade gevonden bij Ströhle en heet nu *Orchis morio* s. str.

Eén plant valt ons op, dit is geen Harlekijntje. Het is een kruising met de Vlinderorchis (*Orchis morio* x *Orchis papilionacea* = *Orchis xgennari*).

Verder zien we in de bermen langs de weg *Serapias cordigera*, *S. vomeracea* en *S. vomeracea* subsp. *laxiflora*. Van deze laatste vinden we een echte albino. Van *S. cordigera* en *S. vomeracea* subsp. *laxiflora* vinden we hier ook de hybriden.

Komend van Kalloni in de richting van Mytilini slaan we na Arisvi de eerste weg rechtsaf langs de zoutpannen in. Rechts van de weg is een nogal ruig weidegebied. In feite is dit een onderdeel van het moerassige deel van het gebied. In de zomer zal het gebied wel droog staan, maar in het voorjaar is het er nogal dras. Er is een begroeiing van biezen met daarin de opvallende lichtgele *Iris orientalis*. Hier is een mooie groeiplaats van *Orchis laxiflora*.

Omgeving Andissa

Nog een mooie groeiplaats van *Orchis laxiflora* vinden we bij het oude Andissa. Vanuit Molyvos rijden we de kustweg via Skoutaros naar Skalahori. Net voor Skalahori slaan we rechtsaf naar het oude Andissa. Als je bijna bij het oude Andissa bent, zie je rechts van de weg een nat dal. Wanneer je van de weg afdaalt kom je bij een geweldige groeiplaats van *Orchis laxiflora*. Heel mooi, de planten hebben ook reuze afmetingen.

Bij het nieuwe Andissa gaan we op zoek naar *Ophrys lesbis*. Gözl en Reinhardt schreven in 1981 dat ze op Lesbos een merkwaardige *Ophrys* waren tegengekomen, die zeer veel op *O. argolica* leek. In dezelfde tijd werden van Karpathos *O. aegaea* en van Rhodos *O. aegaea* subsp. *lucis* of *O. lucis* nieuw beschreven. Ook deze nieuwe soorten vertoonden grote overeenkomst met *O. argolica*.

De merkwaardige *Ophrys* van Lesbos zou ook tot het *O. aegaea* complex behoren. Bij nader onderzoek wijkt ze er echter dusdanig van af, dat ze toch niet als ondersoort van *O. aegaea* kan worden ingedeeld. Uiteindelijk werd in 1989 besloten de soort te beschrijven onder de naam *O. lesbis*. Hiervan zijn in het noordwesten van Lesbos twaalf groeiplaatsen bekend, op hoogten variërend van 80 tot 320 m.

Besluit

In ons reisverslag hebben we voornamelijk melding gemaakt van de vondsten van de bijzondere orchideeën op Lesbos. Uiteraard zijn er op Lesbos veel meer soorten te zien dan waarover wij berichten. Er zijn circa 1400 soorten hogere planten waargenomen, waaronder circa 60 soorten orchideeën.

Tenslotte willen we Liliane Dedroog, Felix Baeten en Jean Paul Lion bedanken voor het verstrekken van informatie over Lesbos.

Annemieke Wielinga
Cambridgelaan 603
NL – 3584 DM Utrecht
wielinga@yahoo.com

Ruud Wielinga
Laan van Poot 262
NL –2566 DB Den Haag
ruud.wielinga@wanadoo.nl

Literatuur

- Biel, B. 1998. Die Orchideenflora der Insel Lesbos (Griechenland). Journal Europäischer Orchideen, Vol. 30, heft 2, 252-443.
- Biel, B. 1999. Nachtrag zur Orchideenflora von Lesbos (Griechenland). Journal Europäischer Orchideen, Vol. 31, heft 4, 852-876.
- Delforge, P. 1994. Guide des Orchidées d'Europe, d'Afrique du Nord et du Proche-Orient. Delachaux et Niestlé, Lausanne et Paris.
- Hirth, M. & H. Spaeth. 1998. Zur Orchideenflora von Chios – *Ophrys homeri*, eine neue Ophrysart. Journal Europäischer Orchideen, Vol. 30, heft 1, 3-80.
- Gölz, P. & R. Reinhardt. 1981. Die Orchideenflora der ostägäischen Inseln Kos, Samos, Chios und Lesbos (Griechenland). Beih. Veröff. Naturschutz und Landschaftspflege Bad.-Württ, 19: 5-127.
- Gölz, P. & R. Reinhardt. 1989. Zur Orchideenflora von Lesbos. AHO Mitteilungsblatt Baden-Württemberg 21:1, 1-87.
- Gölz, P. & R. Reinhardt. 1989. Über einige Besonderheiten im ost-mediterranen *Ophrys scolopax*-Komplex. AHO Mitteilungsblatt Baden-Württemberg 21:4, 1040-1067.
- Kreutz, C.A.J. 1997. Drei neue Orchideenarten aus der Südwesttürkey. *Himantoglossum montis-tauri*, *Ophrys hygrophila* und *Ophrys labiosa*. Journal Europäischer Orchideen, Vol. 29, heft 4, s. 653-698.
- Krey, W.-D., K. Heise, W. Seiz & E. Rapp. 1989. Tagebuch einer Mai-reise zu den Orchideen auf Lesbos. AHO Mitteilungsblatt Baden-Württemberg 21:1, 88-102.
- Seckel, B.J. 1987. Laat bloeiende orchideeën op Lesbos. Orchideeën, 168-170.
- Ströhle, W. 2003. Nomenklatorische Liste der europäischen Orchideentaxa – Arten und Unterarten. Journal Europäischer Orchideen, Vol. 35, heft 4, 771-858.

Bijbehorende foto's: pagina 33

Foto's pagina 33, behorend bij het artikel op pagina's 5-11: 1 2
3 4

1. *Himantoglossum montis-auri*; Megalohori, 12 mei 2004
2. *Ophrys lesbis*; Pedrino, 23 april 2004
3. *Platanthera montana* subsp. *holmboei*; Agiasos, 5 mei 2004
4. *Comperia comperiana*; Megalohori, 12 mei 2004

Foto's: R. Wielinga

